

WAGNER ÉS ERKEL,

AVAGY KÉT KOMPONISTA, A MAGYAROK, ÉS A HAZA.

PEST, 1853–1863.

(A 2014. 06. 20-án keletkezett cikk 2018. 08. 18-i átdolgozott változata.)

Wagner magyarországi történetének eseményeit, s a hatást, amit zeneműveinek és művészetfilozófiai eszméinek bemutatása, ill. személyes jelenléte hazánk zenekultúrájára gyakorolt nem vizsgálhatjuk önmagában. A hazai Wagner-recepció színpadán ugyanis változatos díszletek mellett sokan játszottak sokféle szerepet, s közülük is az egyik legmeghatározóbb szereplőt Erkel Ferencnek hívták. Jelen írás két olyan személyiség életútjának néhány részletét kívánja a középpontba állítani, amelyeket összefontak, s kicsit tán össze is bogoztak a Párkák.¹



Erkel és Wagner útja először 1853-ban „keresztelte egymást”. Erkel ekkorra már elismert zongoraművész, karmester és zeneszerző volt. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc előtt született művei: a *Bátori Mária* – bemutatták 1840. augusztus 8-án, a Pesti Magyar Színházban, ami e jeles estén kapta a Magyar nemzeti színház nevet,² a *Hunyadi László* – bemutató: 1844. január 27-én, és a *Hymnusz* – ősbemutató: 1844. július 2-án, – nagy sikert arattak. Az 1848-as Szabadságharc után Erkel csak kisebb lélegzetűnek mondható kompozíciókkal volt jelen a magyar színpadokon,³ s energiáit egyéb tevékenységekbe fektette. Ezek egyike a Pesti Filharmóniai Társaság munkájában való részvétele volt, amely bemutatkozó hangversenyére 1853. november 20-án került sor, ahol Mozart, Meyerbeer, Beethoven, és Mendelssohn műveit adta elő az Erkel vezényelte zenekar. (Elhangzottak: Beethoven: 7. szimfóniája, egy „Aria di Bravura” Mozarttól, ami vélhetően Donna Anna

áriája lehetett a *Don Giovanni* második felvonásából: *Ah, crudele.. Non mi dir...*, énekelt – Ludwika (Lujza) Lesniewska⁴ kisasszony, Mendelssohn: *Nászindulója a Szentivánéji álomból*, és Meyerbeer *Struensee-nyitány*.)

Erkel és Wagner neve még ugyanezen évben, 1853-ban került plakátra együtt először, mikor is nem sokkal a Pesti Filharmóniai Társaság bemutatkozó hangversenye után, 1853. december 8-án, a Társaság második hangversenyén a Nemzeti Múzeum Szalonjában mutatták be Wagner *Tannhäuser*-nek *nyitányát*.⁵ A premier – úgy tűnik – rögvest megosztotta mind a magyar közvéleményt, mind a magyar sajtót. A korabeli újságcikkek, amelyek a *Budapesti Hírlap*, a *Délibáb*, a *Divatcsarnok* és a *Pesti Napló* hasábjain jelentek meg 1853. december 10. és 13-a között, vélhetően hűen tükrözik a közönség és a sajtó reakcióit. A koncert műsorszámai közül Mendelssohn *Skót szimfóniáját*, Mozart: „*A tündérsíp*”, vagy „*Bájsíp*”, azaz a *Varázsfuvola* c. operájának egyik *Éjkirálynője áriáját*, és a valószínűleg ráadásként elhangzott Mendelssohn: *Nászindulót*, valamint Erkel és a többi muzsikus teljesítményét lelkesen fogadta a közönség a kritikák szerint, ám a sajtó a Wagner-nyitánnyal kapcsolatban többnyire hűvös maradt. A *Tannhäuser nyitányáról* kizárólag a *Pesti Napló* publicistája írt pozitívan:

(...) — Wagner Richard „Tannhäuser” című operájának nyitánya egy merész fantasia, egy költő lélekműve, teli szépséggel, meglepő eredetiséggel. (...)

Vajon saját kútfejéből merítette Erkel a Wagner-részlet bemutatásának gondolatát? Ki tudja... Az igen válasz mellett szól Erkel néhány további lépése, amelyeket a Wagner-műrészletek bemutatásának rögzös útján tett, a nem mellett pedig pl. Bónis Ferenc véleménye, aki szerint Mosonyi Mihály javaslatára tűzte a Társaság második hangversenyének műsorára a *Tannhäuser-nyitányt* Erkel.⁶

A Bónis-féle „Mosonyi-elméletre” rácafolhat, hogy a sajtó, és vélhetően a magyar közönség megosztottsága ellenére Erkel az előző helyszínen, a Pesti Filharmóniai Társaság 1854. március 25-i, ötödik hangversenyén a nyitány mellett a *Zarándokkart* is elvezényelte a *Tannhäuserből*.⁷ Az Erkel-Wagner történet hű krónikájához hozzátartozik az is, hogy Erkel atyai jó barátja: Brassai Sámuel ellenkezése dacára mutatta be Erkel az előbb említett Wagner opera újabb részletét, s ezzel fittyet hányt egy számára fontos ember véleményére, aki ráadásul rendkívül prominens személyiség volt az akkori Magyarhonban, s aki Wagnerrel kapcsolatos rendkívül pejoratív véleményét több cikkében is közzétette.⁸ A *Zarándokkar* magyarországi bemutatójának estéjén Beethoven *4. szimfóniája*, Weber *Aufforderung zum Tanz* című, Berlioz által hangszerelt darabja, Spohr *Faust-nyitánya*, a *Tannhäuser-nyitány*, a *Zarándokkar*, ill. két ária is elhangzottak, amely áriák mindegyikét – Donizetti *Gianni di Parigi*jából és Mozart *Szöktetéséből* is – Bogyai (Bogya, De Ruda) Róza kisasszony⁹ énekelt. A második Magyarországon bemutatott *Tannhäuser* opus és a megismételt nyitány közönség és sajtófogadtatása vegyesnek volt mondható, ám a sajtó egy cikkének¹⁰ sorai közt elrejtve az az információ volt olvasható, hogy a közönségnek legalább egy része lelkesülten fogadta a nyitányt. Ami alapján igen valószínűnek tűnik, hogy hazánkban a *Tannhäuser-nyitány* fogadtatása második „nekifutásra” már kedvezőbb lehetett.

Míg a *Lohengrin nyitánya* Pesten, 1858. február 28-án felhangzott, 1853 és 1855 között hallhatta még néhány alkalommal a *Tannhäuser nyitányát*, és a *Zarándokkart* a lassan-lassan zeneileg jártasabbá váló pesti közönség.¹¹ A hangversenyeken Erkel Ferenc vezényelt, tehát 1860-ig,¹² a *Bánk bán* premierje előtti esztendőig biztosan szerepe volt abban, hogy Richard Wagner művei teret nyertek nálunk. Ez azért lehet érdekes, mert Erkel Wagner egyik legnagyobb magyar ellenfeleként tartja számon a zenetörténet,¹³ és be kell vallanom, néhány évvel ezelőttig magam is az ezt hangoztatók oldalán álltam. Most viszont úgy vélem: az Erkel-Wagner párharcról alkotott képet erősen átszínezi az, hogy Erkel nélkül sem a *Tannhäuser*, sem a *Lohengrin* részleteit nem hallhatta volna a magyar közönség, sőt, még az

is megtörténhetett, hogy Erkel is közvetített Wagner és a Nemzeti Színház között 1863-ban, Wagner első pesti látogatása előtt. S bár van néhány írásos emlék ami Erkel közvetítő szerepét igazolhatja,¹⁴ sem erre, sem arra nincs cáfolhatatlan bizonyíték, hogy Erkel viselkedése 1863-ig teljes mértékig Wagner-ellenesnek lett volna mondható.

Egy adat, ami bizonyíthatja, hogy Erkel Ferenc ellenezni és gátolni kezdte Wagner erősödni látszó magyarországi térhódítását, a *Pesti Napló* 1864. február 19-i, *A színházi bajok kútfejei* című cikkében jelent meg.

[Erkel] mindjárt nyugdíjba lépéssel fenyegetőzik, ha egy Wagner-féle dalmű betanítása jó szóba.

A cikk szerzője, az „Akárki” nevű író, aki valószínűleg Morvay Ferencz lehetett,¹⁵ több kritikát is megfogalmazott cikkében mind a Nemzetivel, mind Erkel Ferencsel szemben.

Színházunknak sok baja volt eleitől fogva, de a legfőbb okai részint magában a színház szervezetében [talán a két tagozatra: a prózaira és zenésre gondolt], részint pedig országos viszonyainkban rejlettek.

(...) A leghizelgőbb barátok nem mondhatják: hogy színházunk jelenleg virágkorát éli. (...) Néha látunk ugyan egy-egy jobb dalmű előadást, de ezek — fájdalom — csak kivételes ünnepek, a hétköznapiak annál rosszabbul folynak. Az opera alig elégit ki valakit; sem tenorista sem lírai primadonna nincs, (...) a jó magyar tagok (...) örökébe idegenek jöttek, (...) kik hazai nyelvünket tönkre teszik (...) [s] még a magas segélypénz mellett is deficitről beszélnek. (...) E r k e l n é l is szükség megkülönböztetni a zeneköltőt és a karnagyot. (...) nem eshetünk azon tévedésbe, hogy a költő érdemei mellett észrevétlenül hagyjuk a karnagy megrögzött hibáit. (...) Nem akarjuk meghangsúlyozni azon szállongó hírt, mintha ő [Erkel] a szerződéseknél is igen önkényüleg és némi önzéssel járna el; hogy lassud és sokat tanítani nem szeret; **hogy mindjárt nyugdíjba lépéssel fenyegetődik, ha egy Wagner-féle dalmű betanítása jó szóba**; hogy törekvése saját műveinek színrehozatala; hogy a Dopplerek ő miatta mentek el, és sok kitűnő művésznő – ő végette – hagyja el színházunkat, stb. stb. (...)

Az idézett sorokból több dologra következtethetünk. Például arra, hogy a cikkíró, s tán az akkori magyar közvélemény szerint is Erkel zeneszerzőként, és a zenei és közélet akkori prominens képviselőjeként is veszélyben érezhette méltán kivívott hazai pozícióját 1864-ben annak ellenére, hogy Radnótfáy Nagy Sámuel a Nemzeti intendánsa – válaszolván az előbbi sorokra – mindenkiel tudatta, hogy a tényleges irányítás nem az Erkel, hanem az ő kezében van. Legalábbis a Wagner-féle dalművek színre vitelének tekintetében.

Az a szóbahozás érvénye tőlem függ s ha én a színházra nézve művészi, de egyszer- smind anyagi tekintetből is czélszerűnek látandom azon operák színrehozatalát, akkor az én szavam fog dönteni, arról mindenkit biztosítok.¹⁶

A „Wagner opera bemutatása a Nemzetiben”-kérdésről a *Zenészeti Lapokban* is írtak,¹⁷ természetesen – mivel a lap erősen wagnerista volt – Wagner mellé állva.

Wagner és a magyarok kapcsolatának igen „masszív” díszlet-eleme volt az a német (pontosabban osztrák)-ellenesség, ami a magyar társadalom jelentős részét jellemezte ez idő tájt, s ami több hullámban is fel-feltört Magyarország történelmében. Történelmi gyökerei igen mélyre nyúlnak. A német-ellenesség a Pesti Német Színház és a Nemzeti Színház közötti harcban is megmutatkozott,¹⁸ s a játszmában a Pesti Német Színház jutott egy bástya-előnyhöz az 1860-as években, hisz itt állították színpadra 1862. március 6-án, este 7 órai kezdettel német nyelven a *Tannhäuser*t, Carlo Emanuele di Barbieri vezényletével. S tekintve, hogy Richard Wagner levelezésében már az 1853/54-es évtől található olyan adatok, amelyek szerint a Pesti Német Színház már akkortájt be akarta mutatni a *Tannhäuser*t,¹⁹ a premierre relatíve sokat kellett várnia a magyar közönségnek.²⁰ Ezzel együtt elmondható, hogy a magyarországi bemutató előtt csupán néhány országé előzte meg a pestiét. A *Tannhäuser* nagy sikerű, teltházas előadása után, amin Mihailovich Ödön és id. Ábrányi Kornél is részt vettek,²¹ az operát 1862. március 8-án, 19-én, 28-án, május 20-án a Pesti Német Színházban (Pest(h)er Stadttheater), június 12-én pedig az Ofner Sommertheater-ben,

azaz a Budai Nyári Színpadon (vagy Színházban) is játszották. Még ez évben az első *Tannhäuser-paródiát* is bemutatták Magyarországon, 1862. április 3-a körül, a Budai Népszínházban.²²

Valószínűleg és részben a Nemzeti és a Pesti Német Színház közötti párharc, ill. az előbbieken említett széleskörű német, ill. osztrák-ellenesség lehetnek a történelmi okai annak, hogy a német nyelvű *Pester Lloyd*on és a *Zwischenakton* kívül minden újság agyonhallgatta a *Tannhäuser* pesti premierjét. Kivételt – jelenlegi tudásunk szerint – csak egy magyar nyelven megjelenő lap, a *Zenészet*i Lapok jelentett, amely viszont csak évtizedekkel később írt a jelentőségteljes zenetörténeti eseményről.²³ Igen részletes kritikát közölt viszont a pécsi születésű Czeke Sándor (néhol Julius Czeke) 1862. március 8-án a *Pester Lloyd* 56-ik lapszámába, *Tannhäuser und der Sängerkrieg auf der Wartburg. Grosse romantische Oper in drei Aufzügen von Richard Wagner (Zum ersten Male aufgeführt in deutschen Theater am 6. März)* címmel,²⁴ amelyben kitért Wagner művészetfilozófiai elveire (megemlítette pl. a Gesamtkunstwerk, azaz az összművészet fogalmát) és zeneszerzői eszköztárára, de részletesen elemezte az operát és az előadást is.

A magyarok „német” (tulajdonképpen osztrák) elnyomás elleni küzdelme, ami a Nemzeti és a Pesti Német Színház közötti harcban is megmutatkozott, és a művészi felzárkózásért folytatott harc már mintegy 24 évvel a *Tannhäuser* magyarországi bemutatója előtt – 1838-ban – kezdődött, mikor is Erkel egy „nagy” és modern együttes, egy „szimfonikus zenekar” szervezésébe kezdett az akkor még Pesti Magyar Színháznak nevezett Nemzetiben. Az együttesben már két fuvola, egy piccolo (Bauer Albert szerint 2 piccolo), két oboa, két klarinét, két fagott, négy kürt, két trombita, három harsona, egy ventiles kürt (Staud Géza szerint), egy ophicleide (Bauer szerint), ütőhangszerek és egy vonósötös is játszott.²⁵ A szükséges, de kétségkívül forradalmi újításokat később, (1843-tól), Bartay Endre (András) a Nemzeti igazgatója is támogatta, aki maga is zeneszerző volt, s tudatosan alakította „németmentesre”, „olaszosra”, „franciásra”, de mindenképp magyarság központúra a színház műsorpolitikáját. Ezen törekvéseiben egészen odáig ment, hogy pályázatot hirdetett „a magyar népeletből merített, minden aljasságtól ment, jóirányú látványos színműre”,²⁶ ami kétségkívül segítette a magyar népszínművek,²⁷ sőt új magyar operák megszületését is.

Bartay maga is hozzájárult az új operák születéséhez *A csel* című (ösbemutató: 1839. április 29.), verbunkos, klasszikus és romantikus muzsikát ötvöző operájával.²⁸ Bartay Endre igazgatói székbe kerülése előtt is mutattak be új magyar operákat a Nemzetiben. A Szerdahelyi József szerezte *Tündérlak* (1840), és Thern Károly *Gizul* (1841) c. darabja még a Bartay-korszak előtt, a magyar kultúrtörténelem jelentős mérföldköve a *Hunyadi* (1844)

Bartay regnálása alatt, Thern *Tihany ostroma* (1845), Doppler Ferenc *Benyovszky* (1847), és Császár György *A kunok* (1848) című darabjai pedig a Bartay-éra után színesítették a Nemzeti repertoárját. Ezek legtöbbször nem sok előadást élt meg, de kétségkívül mindük fontosnak nevezhető a magyar romantika kialakulásának és fejlődésének szempontjából.



Richard Wagner első magyarországi látogatása előtt (1863. július) született meg a magyar nemzeti opera második korszakának legjelentősebb zeneműve, a *Bánk bán* (1861), amelynek szöveggönyvét Katona József drámájából Egressy Béni (született: egresi Galambos Benjámint) írt. Ősbemutatója 1861. március 9-én volt a Nemzeti Színházban. A közönségsiker egészen rendkívüli volt. Ennek egyik oka kétségkívül az lehetett, hogy a *Bánk bán* megmutatta az utat „(...) a magyaroktól a magyarságig.”,²⁹ tehát „vegyesnek” mondható zenei nyelvzete ellenére is hűen szolgálta az új magyar nemzeti öntudat megerősödését. Erkel vélhetően abszolúte szándékosan ötvözte a különféle stílusokat remekművében. Alkotó emberként minden bizonnyal áhította a világsikert, de mivel sem a nemzeti nagyopera „eszközrendszerétől”, sem annak eszméjétől nem tűnt igazán eltávolodni, művészete speciálisan magyar maradt. August Beer így írt Erkelről és az „Erkeli Operáról”:

(...) a nemzeti elem oly erősen domborodik ki műveiben, hogy az nem csupán érdekes, helyi színeként tör fel, hanem zenéje lelkét és tartalmát képviseli, (...) Hiányzik belőle a nagy, kozmopolita vonás, (...) Ez az oka, hogy Erkel operái külföldön nem tudtak meghonosodni. (...) Tarka, dúsan kibomló virágok ezek [mármint az operák], csak teljesen sajátos, ízes illatból tudnak kifejlődni, (...)³⁰

S bár Beer hiányolta a nagy, kozmopolita vonást zenéjéből, Erkel karmesterként, zeneigazgatóként és muzsikusként is valódi „kozmpolita magyar” lehetett. Ezt akár az az elképesztő mennyiségű munka is bizonyíthatja, amit hazája zenei életének felvirágoztatásáért végzett. Munkájában Liszt Ferenc volt egyik „harcostársa”, akivel együtt alapították meg a Zeneakadémiát 1875. november 14-én. Liszt, aki megismertette Béccsel a *Hunyadi László nyitányát*, s szándékában állt a teljes opera bemutatása is,³¹ nem csak Erkel, de Wagner barátja, sőt legnagyobb apostola is volt, akinek áldozatos munkája nélkül Wagner tán sosem érte volna el azokat a művészi magasságokat, amelyekbe tört. Mosonyi Mihály (eredeti neve: Brand Michael) zeneszerző, zeneíró, pedagógus, akit Liszt sokra becsült és segített, szintén az első wagneristák egyike volt, csakúgy, mint az első fővezérnek, generalissimo-nak nevezhető id. Ábrányi Kornél (eredetileg: Eördögh, a legújabb kutatások szerint Eördegh Kornél), zeneszerző, zenepedagógus, zongoraművész és a *Zenészeti Lapok* főszerkesztője, akiről elmondható, hogy Erkel Ferencsel nem mindig volt jó viszonyban. Wagner közeli barátja volt Reményi Ede (eredetileg Eduard Hoffmann), a híres hegedűművész is, akik az előbbieken felsoroltakkal egyetemben szinte a kezdetektől kiállt Richard Wagner és a magyar wagnerizmus mellett. Közülük vélhetően Reményi ismerkedett meg a legkorábban Wagnerrel Baselben, 1853-ban, Lisztnél tett látogatása során. Rosty Pál (Rosti, vagy Rosty-Barkóczy), ifj. Bertha Sándor, és Vajda Viktor szintén a magyarországi wagnerizmus első, prominens képviselői voltak.

Wagner 1863-as, első magyarországi látogatása³² csupán egy állomása volt annak a hangversenysorozatnak, amelyet a zeneszerző az 1862-es év végén kezdett Bécsben. A „koncertkörút” Pest előtti stációi Bécsen kívül Prága, Szentpétervár és Moszkva voltak.³³ Wagner, saját operái és zenedrámái részletein kívül csupán Beethoven szimfóniáit³⁴ vette be Pest előtti hangversenyei programjába, amelyeknek mindegyikét ő vezényelte. Beliczay Gyula (Julius von Beliczay, Beliczzy) a zenész és újságíró, aki a *Blätter für Musik* és a *Theater und Kunst* számára is írt, és Mihalovich Ödön, Mosonyi Mihály tanítványa, a titkos tanácsos, az Országos Magyar Zeneművészeti Főiskola igazgatója, zeneszerző és zenepedagógus, aki tán a magyar wagneristák második legnagyobb vezéregyéniségének is nevezhető –, igen elkötelezettek voltak, és sokat tettek azért, hogy Wagner zenéje értő fülekre találjon Pesten. Beliczay pl. hosszú és értő kritikát írt az előbb említett hangversenykörút bécsi állomásáról a *Zenészeti Lapok* 1863. február 12-i számába, Mihalovich pedig a Magyar Wagner Társaság egyik alapítója volt, s számtalan egyéb, értékes szolgálatot tett a magyarországi Wagner-recepció mozgalmának.³⁵

Két olyan sajtóorgánium, a *Zenészet* *Lapok* és a *Színházi Látszó* nevét is meg kell említenem, amelyek újságírói mérhetetlenül sokat segítettek a honi wagnerizmus fejlődésének elősegítésében cikkeikkel, tudósításaikkal, esszéikkel. A kettő közül a *Zenészet* *Lapok* volt az, amely első számától kezdve, a *Színházi Látszó* pedig az, ami majd az első számtól tudósított a Richard Wagnerrel kapcsolatos magyar és nemzetközi eseményekről.³⁶

Amikor Richard Wagner 1863 júliusában – 18-án, vagy 19-én – Pestre érkezett, Erkel már a Wagner-hangverseny műsorszámait összpóráinak a vége felé járt. Wagner valószínűleg 20-án vezényelte először a Nemzeti zenekart. A próbán külön kiemelte Albin Reinl (Reinl, vagy Reindl) első klarinétos, és Gayer János³⁷ első trombitás teljesítményét, Gobbi Alajost (Luigi Gobbi-Ruggieri) pedig szintén dicsérettel illette, mivel az egy hibát fedezett fel a kürt szólamkottájában. A többi muzikus teljesítményéről e szavakkal emlékezett meg a második, 21-i próba után Wagner.³⁸

— A tegnapi nemzeti színházi próbán, melyet Wagner R. vezetett, a helyben levő katonai zenekarok, mind a hét karmestere megjelent. E próba végén a zeneköltő így nyilatkozott: „büszke lehet a színház, hogy ily zenekara van, mely ennyi kifejezéssel és biztonsággal játszik, s még alig találtam zenekart, mely rövid idő alatt így megértette, ily szabatosan és érzelemmel vitte volna ki eszméimet és intencióimat [szándékaimat, törekvéseimet].”

Július 22-től kezdve Wagnert több ünnepélyen és összejövetelen is vendégül látták, pl. Coronini gróf, Pest hadi parancsnoka a Várban, ill. a Császárfürdőn egy külön a számára rendezett bálon, vagy vacsorán, amelyen pl. Reményi és sokan mások is megjelentek.

Az első – júl. 23-i – hangverseny programja a következő volt:

Első rész:

1. *Tannhäuser nyitány*. 2. a. *Elsa áriája a Lohengrinből* (Euch Lüften...-Rabatinszky Mari kisasszony). 2. b. *Elsas Ermahnung an Ortrud a Lohengrinből* (II. felv.) Rabatinszky M. k. [Ezt a részletet a Pestet megelőző hangversenyeken nem játszották.]³⁹

3. „*Szent Grál*” nyitány (a *Lohengrin* nyitánya). 4. „*Menyegzői zene*”. Bevezetés a harmadik felvonáshoz. (*Lohengrin*).

HÍVJUK
a közönséget

NEMZETI SZÍNHÁZ

Általános bérletszűnet.
Pest, csütörtökön, július 23-án, 1863.

VIII-dikrendkívüli előadásul:

WAGNER RICHARD ur HANGVERSENYE

2 szakaszban.

Stéger Ferencz urnak,

a bécsi cs. k. operaház első tenoristájának a németalföldi hangművészeti akadémia tiszteltbeli tagjának szives közreműködésével.

A tetemesen megerősített zenekart WAGNER RICHARD ur vezirendli.
Minden e hangversenyben előadandó zenemű Wagner Richard ur szerzeménye.

Első szakasz.

1. Nyitány „Tannhäuser” című operából; előadja a nemzeti színház megerősített zenekara.
2. a) „Elsa beszélgetése a szellőkkel” { „Lohengrin” című dalműből; énekléi Rabatinszky Mari
- b) „Ortrud megintése” {
3. „A szent Graal” Előjáték. { „Lohengrin” című dalműből; előadja a nemzeti színház megerősített zenekara.
4. „Menyegzői zene” Bevezetés a 3-dik felvonáshoz {

Második szakasz.

5. Előjáték, és az utolsó felvonás végezte { „Tristán és Izolda” című dalműből; (Szerelmi dal és meghívás) { előadja a megerősített zenekar
6. a) „A mesterdalnok-önöz gyűlékezete” a zenekar által. { A „Norinbergi mesterdalnokok”
- b) „Fogner mester felszólalása” énekléi Kőszegi { című dalműből.
7. „Zsigmond szerelmi dala.” Énekléi Simon. { A „Walkür” című dalműből,
8. „A Walkürök lovaglása” teljes zenekarra.
9. „Kovács-dalok” Sigfrid című operából.
- a) „Olvasztó-dal” { Énekléi Stéger Ferencz ur.
- b) „Pörly-dal” {

STÉGER FERENCZ ur, a hangversenyző iránti szivességből lép föl.

Kezdeté **8-adjél** óraker, vége 10-ker.

Jókainé, Prielle Cornelia, Felckiné M. Flóra, Hamvai Kovács Imréné, Bogvár Vilms D.-né, Láng Paulina, Pauliné, Hubenainé, Pauli, Tóth József, Sziget, Feleki szabadságidejüket használják. Seilágyinó beteg.

A főemelet helyárai következők:

Földszinti, vagy	12 frt.	Érkezőszék	3 frt. — kr.	Másodemeletli sztránsék	1 frt 30 kr.
Első emeleti páholy	10 frt.	Földszinti sztránsék	2 frt. — kr.	Másodemeletli bemenet	80 kr.
Másodemeletli páholy	10 frt.	Földszinti bemenet	1 frt. — kr.	Karant bemenet	40 kr.

Er azon 12 rendkívüli előadás nyolcadika, melyeket a bérletértétdnyben az igazgatóság különösen kikötött, melyek alkalmával a t. bérlet uraságok kivétel nélkül, tehát azok is, kik páholyukat a bérletértétdnyben megváltották, illető bérlet helyeiket csupán a napi helyárai leírásához melletti használhatják, mire névbe ma d. e. 10 óráig mellettsáznak rendelkezni; azontal mások kívánata fogván figyelembe vétend.

A ki nem bérlet páholy- és sztránsék iránt Wagner Richard ur második hangversenyére rendelkeznetni naponkint 9—1 óra közt.

Kiadta: **CSEPREGYI, titkár**

7. N. SE. P. G.

Második rész: 5. A *Nyitány* és a „*Verklärung*” a *Tristan és Izolda* utolsó felvonásából, játssza a Nemzeti kibővített zenekara. 6. a. *Versammlung der Meistersinger*, zenekarra (A *nürnbergi mesterdalnokokból*). 6. b. *Pogners Anrede (Das schöne Fest)* énekelte: Kószeghy Károly (A *nürnbergi mesterdalnokokból*). 7. *Siegmond szerelmi dala A walkürből*, énekelte: „Simon” (Simon Gusztáv). 8. *A walkürök lovaglása (A walkür)*, teljes zenekarra. 9. a. *Schmelzlied (Nothung! Nothung! Neidliches Schwert!–„Olvasztó-dal”)*; 9. b. *Kovács-dal (Hoho! Hoho! Hohei!)*. Az utolsó két áriát Stéger Ferenc énekelte.⁴⁰

Nemcsak a közönség, hanem Erkel, és a magyar sajtó is szinte egyöntetűen lelkesedni látszott Wagnerért és muzsikájáért,⁴¹ s a lelkesedést csak fokozta, hogy Wagner részt vett a *Hunyadi László* 1863. július 25-i előadásán.⁴² Az első koncert nagy sikerére való tekintettel – no meg tán azért is, mert Wagner és a Nemzeti között két koncertre szólt a megállapodás a *Mein Leben (Életem)*, és más források szerint⁴³ – július 28-án még egy hangversenyt rendeztek a Nemzetiben, amelyen új műsorszámokként *A nürnbergi mesterdalnokok nyitánya* (a *Tannhäuser* helyett), és az *Eine Faust-overtüre* (a *Lohengrin nyitánya* helyett) hangzottak el. Wagner vélhetően szép élményeket magával vivén és azokat bizonyosan maga után hagyván valószínűleg július 31-én távozott Pestről. Egy olyan fővárost hagyott maga mögött, amelyben személyes jelenléte, hangversenyei, és a magyar wagneristák erőfeszítéseinek hatására új irányt vett a honi Wagner-recepció. Élményei arra indították, hogy távozása után kevéssel két levelet is írjon Penzingből Pestre, az egyiket Radnótfáy (Nagy) Sámuelnek, a Nemzeti intendánsának címezve 1863. augusztus 1-jén, a másikat pedig Ábrányi Kornélnek, a *Zenészet Lapok* főszerkesztőjének 1863. augusztus 8-án, amelyben a magyar zene jövőjéről is értekezett.

S bár Wagner látszólag rendkívül elégedettnek, mondhatni boldognak tűnt pesti sikerével, mégis gúnyos hangot használt két olyan levélben is, amelyekben az említett hangversenyekről barátainak említést tett. Mathilde Wesendonck-nak 1863. augusztus 3-án írt levelében pl. azt ecsetelte, hogy a magyarok igen lelkesen fogadták zeneművei részleteit, kizárólag azért, mert ő maga vezényelte azokat, és nem mulasztotta zárójelbe tenni levelében a „koncert” szót. A másik levélben pedig, amelynek címzettje prágai barátja: Heinrich Porges volt, (1863. szeptember 27.)⁴⁴ Pestet „die unmusikalischste Stadt”-nak nevezte, azt ecsetelvén, hogyha Pesten, a júliusi hőségben egy abszolúte „zeneietlen” városban telházal mentek koncertjei, Prágában, amelynek jelentős zenei múltja van, bizonyosan meg tudja ismételni a pesti sikert.

Azt, hogy magyarországi diadalútját csak „koncerteknek” titulálta Wagner, nem szükséges a lelkünkre vennünk, hisz Wagner az idézőjellel vélhetően csak arra utalt, hogy sérelmezte, hogy műveit, főként anyagi okokból, ill. promóciós céllal részletekben kell, hogy a közönség elé tárja. Ezt bizonyítja Mihalovich Ödönnek írt levele is, amelyben a hangversenyezést olyasminek hívja, „ami előttem a leggyűlöletesebb a világon,” (Wagner, Mihalovich Ödönnek, 1875. január)⁴⁵ s amire csak egy rendkívüli bevétel ígérete bírhatja rá.

Wagnernek még számos hangversenyt kellett adnia amíg nagy álma: Bayreuth felépült, s Erkelnek is számos új és még újabb csatát kellett megvívnia azért, hogy terveit megvalósítsa. De ha másban nem is hasonlítottak, egyben bizonyosan. Mindketten alkotó emberek voltak, akik nagy hatással voltak környezetükre, az őket körülvevő világra, s mindketten igyekeztek elvégezni azt a feladatot, amit – meggyőződésük szerint – rájuk Ananké⁴⁶ kirótt.

VARGA ILDIKÓ RITA ANNA

¹ A Párkák a görög mitológiában a végzet istennői (hármán vannak), akik fonják az élet fonalát, hozzáeresztik a szöszöt, majd végül elvágják a fonalat. Forrás: *Moirák, A Pallas Nagylexikona*, <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/071/pc007180.html#7>. Letöltve: 2014. 06. 19.

² A Nemzeti neve itt a plakát szerinti írásmódot követi. Forrás: a *Bátory Mária* plakátja in *Erkel Ferenc Honlap, Tanulószoza, Élete*, <http://erkel.oszk.hu/tan/elete>. Hozzáférés: 2018. 08. 18., 14:14.

³ A *Bánk bán* 1861-es bemutatója előtt vélhetően tizenegyszer ragadott tollat a zeneszerző. Tollából a következő művek születtek: Egressy Béni–Szerdahelyi József: *Nemzeti dal*, hangszerelés (1848). *Magyar induló*, zenekarra (1850), *Marche Hongroise pour pianoforte*, zongorára (1852?). *Ferenc József császárt üdvözlő ének*, vegyeskar zenekari kísérettel (1852), *Albumlap*, szólóhangra zongorakísérettel (1852). *Sakk-játék*, pantomim (1853), *Csárdás*, zenekarra (1853), *Székely leány Pesten*, népszínmű (1855). *Salvator Rosa*, betétszámok egy melodramához (1855), *A halálnak*, férfikar (1856 előtt), és az *Erzsébet* c. opera 2. felvonása (1857). Forrás: *Erkel Ferenc Honlap, Kutatószoba, Művei, Időrend*, <http://erkel.oszk.hu/kut/idoend>. Letöltve: 2014. 06. 09.

⁴ Ludwika-Lujza Lesniewska, lengyel énekesnő (Varsó, 1830–?, 1882). Milánóban tanult, a Scalában is fellépett. 1853 és 1855 között a Nemzeti Színházban énekelt. Források: *Magyar Színművészeti Lexikon*, III. kötet, p. 122., *Magyar Színházművészeti Lexikon, Lesniewska, Ludvika; Lujza*. Hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz14/175.html>, 2018. 08. 17., 10:28.

⁵ A nyitány az est harmadik műsorszámára volt. A hangverseny karmestere Erkel Ferenc.

⁶ Bónis Ferenc, *Mosonyi Mihály, a magyar zenei romantika úttörője*, http://www.zemplenimuzsa.hu/05_2/bonis.htm. Letöltve: 2014. 06. 01.

⁷ Közreműködött a Pestbudai Hangászegylet.

⁸ Pl. *Budapesti Hírlap*, 1856. jan. 30-i lapszám. Forrás: Ildikó Varga, *Richard Wagner, Hungary, and the Nineteenth Century, Aspects of the Reception of Wagner's Operas and Music-Dramas*. Disszertáció.

⁹ Bogyai, vagy Bogyá Róza, aki 1864 után de Ruda néven is szerepelt a plakátokon, a Nemzeti Színház tagja volt 1854 és 1857 között. Források: *Magyar Színművészeti Lexikon*, I. kötet, p. 215., *Magyar Színházművészeti Lexikon*, <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz02/586.html>. Hozzáférés: 2018. 08. 17., 10:59.

¹⁰ *Divatcsarnok* 1854. márc. 30.

¹¹ Az előbbieken kívül: 1854. ápr. 9., *Zarándokkar*, 1855. dec. 2., *Tannhäuser-nyitány*. Mindkét hangversenyen az Erkel Ferenc vezényelte Pesti Filharmoniai Társaság zenekara játszott, az 1854. ápr. 9-i hangversenyen pedig az a Pestbudai Hangászegylet énekelt, amely nevéhez a *Zarándokkar* első magyarországi bemutatója is fűződik. Forrás: Ildikó Varga, *Richard Wagner, Hungary, and the Nineteenth Century, Aspects of the Reception of Wagner's Operas and Music-Dramas*, Ph.D. Thesis. Appendix, VIII. Detailed Summaries, About the Performances of Richard Wagner's Compositions in Hungary, with the Supplements of the *Tannhäuser-parodies' Data*. 1853-1901.

¹² Erkel még 1860. jan. 6-án is elvezényelte a *Tannhäuser-nyitányt*. Forrás: Lásd az előző lábjegyzetet.

¹³ Brassai Sámuel (1797 vagy 1800–1897), az akadémikus, tudós, filozófus, kiadó, tanár, nyelvész, kiváló műkedvelő zenész, zenekritikus, zenei tanulmányok szerzője, stb., egy a valódi reneszánsz emberek közül volt Wagner művészetének tán legnagyobb 19. századi magyar ellenzője. Brassai nagyon haragudott Erkelre, amiért az a kezdetekben támogatta Wagner műveinek bemutatását Pesten. Források: *Magyar Életrajzi Lexikon*, I. kötet, *Brassai Sámuel*, p. 262, Lakatos István, *Brassai Sámuel és a muzsika (I.-V.)*, in *Keresztény Magvető*, 1941/43, pp. 143-151.

¹⁴ A *Wagner-Briefe-Verzeichnis Addendája* is megemlíti Wagner Erkelnek írt, elveszett levelét, amelyre a *Zenészet Lapok* utalt 1863. júl. 9-én megjelent rövid cikkében, ám elfeledkeznek arról a *Színházi Látszóben* megjelent hírről (szintén 1863. júl. 9.), amelyben az újság beszámolt a Richard Wagner és a Nemzeti Színház igazgatósága között valószínűleg már 1863. áprilisában megkezdődött tárgyalásokról, esetleges levélváltás(ok)ról. Forrás: *Zenészet Lapok*, III/41, (WHL-S/8/A), *Színházi Látszó*, 93. (WHL-S/8/B). WHL-S: Varga Ildikó (Ildikó Varga) katalógusa, amelyben a Richard Wagner Magyar Leveleivel kapcsolatos információkat közli a *Richard Wagner, Hungary, and the Nineteenth Century, Aspects of the Reception of Wagner's Operas and Music-Dramas* c. disszertációja, ill. a 2018. aug.-ban megjelent *Richard Wagner, Magyarország és a magyarok, 1842-1924* c. könyve alapján.

¹⁵ Morvay Ferencz református lelkész volt, aki 1848-ban született Szakácsiban. Többek között ezeknek a lapoknak dolgozott: *Üstökös, Budapesti Hírlap, Magyar Hírlap, Egyetértés, Magyarország, Pesti Napló, Pécsi Figyelő, Magyar Szó*. Források: *Magyar írók álnevei, a multban és jelenben - MEK*, <http://mek.oszk.hu/07000/07004/07004.pdf>. Letölt.: 2017. 03. 13., Szinnye József, *Magyar írók élete és munkái/Morvay Ferencz*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, letölt.: 2018. 08. 17., 14:31.

¹⁶ *Pesti Napló*, 1864. febr. 23. Hivatkozással: Haraszi, *Wagner Richard és Magyarország*, p. 303., 1-es lábjegyz.

¹⁷ *Zenészet Lapok*, 1864-es évf. Hivatkozással: Haraszi, *Wagner Richard és Magyarország*, p. 303., 2-es lábjegyzet.

¹⁸ A Pesti Német Színház technikai felkészültsége kétségkívül meghaladta a Nemzetiét, különösen 1838-ban, mikor Erkel Ferenc átszereződött onnan a Pesti Magyar Színházhoz (A későbbi Nemzeti). A két intézmény

közötti harc azonban jóval 1838 után is folytatódott, s mivel a látható és hallható különbségeket a Nemzeti nyilvánvalóan ki kívánta egyenlíteni, a cél felé haladva egészen addig jutott, hogy a *Tannhäuser* bemutatójának időpontjában már egyetlen német, vagy osztrák operaszerző darabja sem volt a Nemzeti repertoárján. Ez vélhetően tudatos repertoár-építésnek lehetett köszönhető, és részben oka lehetett annak, hogy nem ott, hanem a Pesti Német Színházban mutatták be Wagner operáját. Forrás: Hofer Miklós, Magyar Bálint, Mályuszné Császár Edit, Székely György, Vámos László, *A Nemzeti Színház 150 éve*, Budapest, (Gondolat), 1987, pp. 242-43. Lásd még: a 8-as lábjegyzet forrása.

¹⁹ Az első adat a *Tannhäuser* megvételéről egy Wagner által Lisztnek írt, 1853. nov. 16-i levélnek a csatolmányában található. Forrás: *Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt, Dritte erweiterte Auflage in Volksstümlicher Gestalt*, Herausgegeben von Erich Kloss, Leipzig, (Breitkopf & Härtel), 1910, pp. 278-285.

²⁰ Az opera 1845. okt. 19-i bemutatójához mérten.

²¹ Windhager Ákos, *Mihalovich Ödön pályaképe*, Ph. D. tézis, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2010, p. 3. és 5.

²² Összesen két féle *Tannhäuser-paródiát* adtak akkoriban Pesten. A Nestroy-félet, és a Kalisch-félet. A folyószövegben említett paródia a Kalisch-féle burleszk-intermezzo lehetett. Forrás: lásd a 8-as lábjegyzet forrását.

²³ Hivatkozással Haraszti, *Wagner Richard és Magyarország*, p. 234., 1. és 235., 2-ik lábjegyzet.

²⁴ *Tannhäuser és a wartburgi dalnokverseny. Romantikus nagyopera három felvonásban Richard Wagnertől. (Első alkalommal a német színházban, március 6-án adva).*

²⁵ Gelencsér Ágnes, Körtvélyes Géza, Staud Géza, Székely György, Tallián Tibor, *A Budapesti Operaház 100 éve*, Budapest, (Zeneműkiadó), 1984, p. 34, Bauer Albert, *Erkel hangszerezése in Erkel Ferencz Emlékkönyv 1810-1910, születésének századik évfordulójára írók és tudósok közreműködésével*, Szerk.: Fabó Bertalan, Budapest, (Pátria), 1910, pp. 77-102.

²⁶ Gelencsér Ágnes, Körtvélyes Géza, Staud Géza, Székely György, Tallián Tibor, *A Budapesti Operaház 100 éve*, Budapest, (Zeneműkiadó), 1984, p. 35.

²⁷ Pl. Obernyik Károly *Örökség* c. drámája (1844), Czakó Zsigmond *Kalmár és tengerész* c. darabja (1844), vagy a *Két pisztoly* (1844), amelyet Szigligeti Ede írt, és Erkel komponált hozzá zenét. Források: Gelencsér Ágnes, Körtvélyes Géza, Staud Géza, Székely György, Tallián Tibor, *A Budapesti Operaház 100 éve*, Budapest, (Zeneműkiadó), 1984, pp. 35-37, Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái IX. kötet; Obernyik Károly és II. kötet; Czakó Zsigmond*, Budapest, (Hornyánszky), 1893.

²⁸ Bartay operája *A Csel*, fontos lépés volt a magyar nemzeti opera létrejötte felé vezető úton.

²⁹ Tallián Tibor gondolata in Dolinszky Miklós, Szacsvai Kim Katalin, Tallián Tibor, „*Szikrát dobott a nemzet szívébe*”, *Erkel Ferenc három operája, Bátori Mária-Hunyadi László-Bánk bán*, Budapest, (Rózsavölgyi), 2011, p. 375.

³⁰ (...) das nationale Element ist in seinen Werken so stark betont, daß es nicht blos als interessantes Lokalkolorit auftritt, sondern Seele und Inhalt seiner Musik bildet. (...) Es fehlt ihr der große kosmopolitische Zug. (...) Dies ist der Grund, daß Erkels Opern im Auslande sich nicht einzubürgern vermochten. (...) Sie sind farbenprächtige, üppig entfaltete Blumen, Gewächse von ganz eigenem würzigen Duft. Forrás: *Erkel nekrológja*. August Beer, *Pest(h)er Lloyd*, 1893. jún. 16.

³¹ Bécs mégis megismerte a *Hunyadit*, amelyet először 1850-ben mutatott be egy kisebb színtársulat, majd Havi Mihály társulata is játszotta 1856. aug. 13-án. Forrás: *Erkel Ferenc Honlap, Tanulószooba, Hunyadi László*, <http://erkel.oszk.hu/tan/hunyadi-laszlo>. 2014. 05. 30.

³² Wagner 1875 márciusában járt ismét nálunk.

³³ Wagner Pest után is folytatta a körutat. Prága: 1863. nov. 5, és 1863. nov. 14. Karlsruhe: 1863. nov. 19. Breslau: 1863. dec. 7. Bécs: 1863. dec. 27. München: 1864. dec. 11. és 1865. júl. 12. Forrás: Hubert Kolland, *Die kontroverse Rezeption von Wagners Nibelungen-Ring 1850-1870, Diss., Berliner Musik-Studien, Bd. 5*, Köln, (Technische Univ.), 1992, pp. 92-93.

³⁴ Az oroszországi hangversenyeken pl. Beethoven 3, 5, 6, 7, és 8-ik szimfóniáját is vezényelte Wagner. Forrás: lásd 8-as lábjegyzet.

³⁵ Richard Wagnernek még számos magyar támogatója, ismerőse, ill. barátja volt. Néhányuk neve a teljesség igénye nélkül: Szemere Bertalané Jurkovich Leopoldina, Sztáray-Szirmai Alexandra (Széchenyi Imre gróf felesége), Dubez Péter, Gróf Apponyi Albert, Siposs Antal, Haynald Lajos, Báró Augusz Antal, Johann Nepomuk Dunkl, Friedrich Altschul, Bellovics Imre, Ellinger József (Josef), Rózsavölgyi Gyula, Rózsa Antal. Rudolf Schweida, „Szouper” (Szupper, vagy Soupper) Jenő, Jánosi Engel József és persze az egyik legfontosabb: Richter János. Forrás: lásd a 8-as lábjegyzetet.

³⁶ *A Zenészeti Lapok* első lapszámával kapcsolatos másik érdekesség, hogy a lap 1860. aug. 8-i és okt. 3-i kiadása azonos, így két első lapszámról beszélhetünk, ill. hogy a *Színházi Látszó* kiadója akkoriban Nemzeti Színház volt, ami főként német-ellenes attitűdjéről volt ismert. Ennek ellenére már 1863. ápr. 8-tól, az első kiadás utáni harmadik naptól írt Richard Wagnerről. Források: Szerző Katalin, *Zenészeti Lapok 1860-1876*,

Bevezetés Kárpáti János, *Zenészet lapok (1860-1876)*, RIPM Consortium Ltd, 2005, pp. 17-21, Lakatos Éva, *A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778-1948)*, Budapest, (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet), 1993, p. 190.

³⁷ Az említett sorok sajnos már nem találhatóak a stimmelben. Jelzetük a WBV-ben és a WHL-S katalógusban: Reinel; WBV A 216, WHL-S/11. Gayer: WBV A 215, WHL-S/10.

³⁸ *Színházi Látcső*, 1863. július 22.

³⁹ Ez a részlet, az említett, 1863-as „Wagner-turné” állomásai közül, csak Pesten hangzott el. Rabatinszky Mari (koloratúr-szoprán, 1842, vagy 1835–1873 után), a Nemzeti egykori tagja. 1862 szeptemberében debütált, és 1866-ig dolgozott ott. Utoljára Gildát énekelte a *Rigolettó*ban nálunk. A Nemzetiből a Bécsi Operához szerződött, de 1873. márc. 25-én végleg elhagyta a színpadot. Forrás: *Magyar Színművészeti Lexikon*, IV. kötet, p. 3.

⁴⁰ Stéger Ferencz (Xavér, 1824–1911) Operaénekes, korának egyik legnagyobb tenorja, a hesseni nagyhercegség nagy arany keresztléve, és a III. Károly spanyol király által adományozott lovagkeresztnek tulajdonosa, a németalföldi hangművészeti akadémia tiszteletbeli tagja. Zágrábban debütált Starzics (Franjo Starzič) néven. Bécsi fellépései után ismét Zágrábban, majd Pesten énekelt, ahol valószínűleg 1848. aug. 19-én, Erkel Ferenc *Hunyadijában* láthatta először a magyar közönség. Erkel Ferenc és Stéger közeli barátságának kezdete is tán ettől az időponttól számítható. Sokat turnézott Európában. Darmstadtban a *Tannhäuser* címszerepét is énekelte. (1858). Az 1863-as, pesti Wagner-hangversenyeken – Wagner iránti hódolatától vezérelve – ingyen lépett fel, és ő énekelte a főszerepet a július 25-én, a Wagner tiszteletére előadott *Hunyadiban* is. Ezidőtájt a bécsi Operával állt szerződésben. 1873/74-ben még egyszer visszaszerződött a Nemzetibe, majd visszavonult. Felesége a lengyel származású énekesnő: Leona Symanska volt. Forrás: Varga Ildikó, *Richard Wagner, Magyarország és a magyarok, 1842-1924*, Pécs, Magánkiadás, 2018, p. 351.

²⁷ Wesendonck: WBV 3630, WHL-S/15. Forrás: *Richard Wagner an Mathilde und Otto Wesendonck, Tagebuchblätter und Briefe*, 1853–1871, Berlin, (Verlag von Alexander Duncker), 1904, 138, p. 317.

⁴¹ Július 30-án a pozsonyi *Pressburger Zeitung* is foglalkozott Wagner pesti hangversenyeivel. Az újság csodálkozott a magyarok lelkesedésén, mivel az nem volt jellemző rájuk 1863 előtt. Forrás: Varga Ildikó, *Richard Wagner, Magyarország és a magyarok, 1842-1924*, Pécs, Magánkiadás, 2018, p. 68.

⁴² Bár Wagner látszólag lelkesen hallgatta a *Hunyadit*, egy 1863-ban Pesten keringő pletyka szerint a következőket mondta az előadásról: „Man kommt, man geht, man singt, man spielt”, azaz „Valaki jön, valaki megy, valaki énekel, valaki játszik”, esetleg: „Jönnek, mennek, énekelnek, színészkednek.”. Forrás: Haraszi Emil, *Wagner Richard és Magyarország*, p. 263, lábjegyzet: 2.

⁴³ Wagner a következő dokumentumokban írt arról, hogy két koncert adására kérték fel Pesten: *Mein Leben*, p. 741, *Wagner 1863. júl. 20-i levele Mathilde Maiernek*, München BStB (Bayerische Stadtbibliothek), Cgm. 8839, Nr. 60, *Wagner 1863. aug. 3-i levele Mathilde Wesendoncknak*, Wesendonck-letters, *Richard Wagner an Mathilde und Otto Wesendonck, Tagebuchblätter und Briefe herausgegeben von Dr. Julius Kapp*, Leipzig, (Hesse und Becker Verlag), 1915, 138, p. 419.

⁴⁴ Porges: WBV 3661, WHL-S/17. Forrás: *Wagner Briefe*, 258.

⁴⁵ Wagner a „das Allerwiderwärtigste” kifejezést használja, ami „mindenféleképp a legkellemetlenebb”-nek is fordítható. WBV 8896, WHL-S/34. Forrás: Varga Ildikó, *Richard Wagner, Magyarország és a magyarok, 1842-1924*, Pécs, Magánkiadás, 2018, p. 376.

⁴⁶ Ananké a megfellebbezhetetlen szükségszerűség, a sors, és a kikerülhetetlen végzet istennője a görög mitológiában. Forrás: *ARCANUM*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/a-F86A8/ananke-F874F/>. Hozzáférés: 2018. 08. 08., 19:17.

A KÉPEK JEGYZÉKE:

1. Franz Hanfstaengl: Richard Wagner. Kb. 1860-ból.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/Richard_Wagner_2.jpg. Hozzáférés: 2018. 08. 18., 19:39.

2. Erkel Ferenc. Canzi Ágost képe, kb. 1861-ből. Forrás: http://erkel.oszk.hu/kut_galeria/erkel-ferenc-konyomat-keszítette-canzi-agoston-nyomtatta-engel-mor-es-mandello-frigyes-p. Hozzáférés: 2018. 08. 18., 19:39.

3. A Nemzeti Színház. Pest. Forrás: http://www.nemzetiszinhaz.hu/torteneti_attekintes/. 2018. 08. 18., 19:39.

4. Richard Wagner első Nemzeti Színházbéli hangversenyének plakátja. 1863. júl. 23. Pest. Forrás: Ildikó Varga, *Richard Wagner, Hungary, and the Nineteenth Century, Aspects of the Reception of Wagner's Operas and Music-Dramas*, Ph.D. Thesis, Graz, 2014, p. 312.

A forrásokat lásd a lábjegyzeteknél.